

Dick Harrison

Toetanchamon

DE FARAO, HET GRAF
EN DE ONTDEKKING

Ozymandias

In 1818 schreef Percy Bysshe Shelley een van de belangrijkste gedichten uit de Engelse romantiek, 'Ozymandias':

I met a traveller from an antique land,
Who said – 'Two vast and trunkless legs of stone
Stand in the desert ... Near them, on the sand,
Half sunk a shattered visage lies, whose frown,
And wrinkled lip, and sneer of cold command,
Tell that its sculptor well those passions read
Which yet survive, stamped on these lifeless things,
The hand that mocked them, and the heart that fed;
And on the pedestal, these words appear:
My name is Ozymandias, King of Kings;
Look on my Works, ye Mighty, and despair!
Nothing beside remains. Round the decay
Of that colossal Wreck, boundless and bare
The lone and level sands stretch far away.'

Een man die ik ontmoette uit een oeroud land,
zei: 'Twee romploze reuzenbenen van steen
staan in de woestijn. En dicht bij hen, in het zand,
half verborgen, een gebarsten tronie, wier frons
en gerimpelde lip en koude grijns van bevel
tonen dat de beeldhouwer de passie heeft gezien
die nog bestaat, en op dode dingen heeft gegrift
de hand die heeft bespot, het hart dat heeft gevoed.
En op het voetstuk verschijnen deze woorden:
Ik, Ozymandias, koning der koningen,

◀ Het gouden dodenmasker van farao Toetanchamon. Het masker is wereldberoemd en een symbool van het oude Egypte.

zie mijn werk, u machtige, en huiver!
Niets rest ons nog. Rond deze kolos,
nu een gevallen ruïne, strekt grenzeloos en kaal
de woestijn zich ver van ons uit.’

Het gedicht wordt vaak geciteerd en vlijtig vertaald; deze interpretatie is van mijzelf. In het bijzonder de centrale woorden ‘Ik ben Ozymandias, koning der koningen, / zie mijn werk, u machtige, en huiver!’, gecombineerd met het gevoel geconfronteerd te worden met wijd open, eindeloze woestijnen waar niets overblijft van menselijke inspanning, hebben zich in de wereldliteratuur geëetst als een uitdrukking voor de tijdloze waarheid dat alle macht uiteindelijk vergaat, dat alle imperia een einddatum hebben, dat alles vergankelijk is. Of zoals een Romein zou hebben geconstateerd: *sic transit gloria mundi* (‘zo vergaat de glorie van de wereld’). De constatering echoot door de eeuwen heen in het Oude Testament, het meest uitgesproken in Prediker 1:2: ‘Ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid.’

Maar wie was Ozymandias? Wie was die monumentale reiziger met grootheidswaan in de woestijn, wiens ijdele project Percy Bysshe Shelley inspireerde om het gedicht te schrijven?

Ozymandias was Ramses II, die in de dertiende eeuw v.Chr. als farao over Egypte heerste. Zijn officiële troonnaam was Usermaatre Setepenre. Getranscribeerd naar klassiek Grieks wordt het eerste deel van die naam Ozymandias. Het gedicht is geschreven naar aanleiding van een kolossaal standbeeld van Ramses II in het oude Thebe, het huidige Luxor, dat in 1821 in het British Museum in Londen arriveerde. Daarvoor was het beeld al bekend en werd er in Groot-Brittannië over gesproken en Shelley was niet de enige die zijn gevoelens voor de vondst in poëzie uitdrukte.

Het Memnonbeeld van Ramses II in het British Museum.

Shelley heeft het zich misschien niet gerealiseerd, maar met zijn gedicht heeft hij enorm bijgedragen aan wat Ramses II, alias Ozymandias, nastreefde. Het doel van het oprichten van enorme monumenten ter ere van de eigen persoon en levenswerk was dat de herinnering aan hem niet zou vervagen, opdat hij voor altijd zou leven. Ramses is daar buitengewoon goed

De Grote Sfinx en een van de piramides van Gizeh.

in geslaagd, veel beter dan men zou kunnen concluderen uit de bewoordingen van het gedicht. Vanwege zijn formidabele bouwlust is de farao vandaag de dag, meer dan drie millennia na zijn dood, nog steeds een van 's werelds befaamde heersers aller tijden.

Maar Ramses II staat daarin niet alleen. Hij heeft tal van concurrenten in de hiërarchie van de Egyptische monumenten. Iedereen kent de piramides die ruim een millennium vóór

de regering van Ramses in Gizeh buiten Caïro werden opgericht, de gigantische graven waarvan het bestaan is opgenomen in het geheugen van de mensheid, ook in dat van kinderen. Ook deze farao's slaagden erin om de tijd te bezweren en de herinnering aan hun leven tot in het heden uit te rekken. Wie zou ooit van Cheops hebben gehoord als de Piramide van Cheops er niet was geweest?

Op dit punt waren de oude Egyptische heersers allesbehalve uniek.

Over de hele wereld hebben de rijken en machtigen de dood en de angst voor vergetelheid bestreden door statige graven te bouwen. Op onze breedtegraden ging het er hetzelfde aan toe. De noorderlingen uit de oudheid waren niet anders.

Rond 1300 v.Chr. bouwden de toenmalige heersers in het deel van Skåne, dat tegenwoordig Österlen wordt genoemd, een grote ronde grafheuvel die wordt beschouwd als een van de machtigste prehistorische monumenten van Noord-Europa uit de bronstijd. De tegenwoordige hoogte, 3,5 meter, is waarschijnlijk veel lager dan hij oorspronkelijk was, want de steenhoop is eeuwenlang als steengroeve gebruikt. Toch kan men niet anders dan versteld staan van de aanblik. Toeristen worden vandaag de dag vergast op een doorgang rechtstreeks naar de grafkamer, die een onvergetelijke indruk maakt op nieuwe bezoekers (ook op mij, tijdens een schoolreisje in de jaren zeventig). Het gaat hier om nep – de doorgang heeft niets te maken met de bronstijd, want die werd gebouwd in de jaren dertig – maar in de grafkamer worden we meer dan drie millennia teruggeworpen in de tijd. Tien stenen platen die een drie meter lange stenen kist vormen, versierd met afbeeldingen van bijlen, dieren, schepen en mensen, kunnen in detail worden bekeken en bestudeerd. Blijkbaar hebben de bouwers van het monument een processie afgebeeld, maar verder wachten de beelden nog op duiding en is het twijfelachtig of

de onderzoekers het ooit eens zullen worden over hun betekenis. Analyses van de botten in het graf hebben aangetoond dat ze van minstens acht mensen zijn, kennelijk van verschillende generaties. Zes van de doden waren tieners, tussen 13 en 17 jaar oud, een waarschijnlijk iets jonger en een van 25-30 jaar oud. De tombe is dus lange tijd in gebruik geweest en vormde een ritueel centrum voor dit deel van Österlen.

Wat de tombe van Kivik tot een interessante parallel met het monument uit het oude Egypte maakt, is dat het precies op hetzelfde moment werd opgericht en gebruikt als toen de voorgangers van Ramses II hun graven uit de rotsen lieten uithouwen aan de rand van de woestijn buiten Thebe. In de veertiende eeuw v.Chr., toen onbekende jonge mensen werden begraven in Österlen, werd ook een jonge man begraven in de

Een panorama van de Vallei der Koningen in Egypte.

Vallei der Koningen, een farao die ondanks zijn jonge leeftijd vandaag de dag beroemd is over de hele wereld en van wie nog meer mensen hebben gehoord dan van Ramses II.

De jongen had de troon van het Egyptische Rijk bestegen als Toetanchaton en stierf als Toetanchamon. Dankzij de vele aanwijzingen in zijn graf en de mogelijkheid om zijn mummie te analyseren, hebben we een goed idee kunnen krijgen van hoe hij eruitzag – in 2005 maakten drie onderzoeksteams elk een gezichtsreconstructie en de resultaten leken opvallend veel op elkaar – en hoe lang hij was: 1,67 meter. De verbazingwekkende vondsten bij de opening van het graf vormen de grootste schatten van het Egyptisch Museum in Caïro, maar ook wie er nog nooit is geweest, weet hoe het gouden masker en tal van andere voorwerpen eruitzien, aangezien ze in talloze lesboeken en overzichtswerken staan afgebeeld. Vanwege zijn graf is Toetanchamon het symbool van bijna alle prehistorische culturen die in het Nabije Oosten bloeiden voordat de Grieken en Romeinen er de macht overnamen.

Dit boek gaat over hem en zijn tijd. Wie was Toetanchamon en waarom heeft juist zijn grafmonument de tand des tijds zo goed doorstaan? In welke wereld leefde hij en hoe kon de ontdekking van zijn – vanuit het perspectief van de farao's – zeer bescheiden rustplaats resulteren in zo'n postume faam?

Meer dan drieduizend jaar geleden

Voordat we aan de slag gaan met Toetanchamon en zijn Egypte, is een chronologische oriëntatie nodig. De jonge farao werd meer dan 3300 jaar geleden begraven. Vanuit menselijk perspectief is het een adembenemend lange tijd. De Vikingtijd ligt duizend jaar achter ons, de geboorte van Jezus en de bloei

van het Romeinse Rijk nog eens duizend jaar verder. Als we een derde millennium terug in de tijd springen, zitten er nog een paar eeuwen tussen ons en de tijd van Toetanchamon.

Een van de opmerkelijkste dingen van Toetanchamon is dat we, ondanks dit tijdsverloop, zoveel weten over hem en de cultuur waarin hij leefde, werkte en stierf. Er zijn hiaten in onze kennis, niet in de laatste plaats met betrekking tot zijn directe voorgangers en de religieuze omwentelingen die het land tijdens hun regeringen door elkaar schudden, maar als we de situatie vergelijken met die in de rest van de wereld, lijkt het Egypte van die tijd buitengewoon goed gedocumenteerd te zijn. Iedereen die een verhaal over deze late fase van de bronstijd in een ander land wil vertellen, komt al snel tot het besef dat de meeste stukken ontbreken en dat dat waarschijnlijk voor altijd zo zal zijn. Voor zowel de historicus als de archeoloog zijn de bronnen schaars en vaak niet te interpreteren.

Zweden is een goed uitgangspunt. Het graf van Kivik werd al genoemd. Welke mensen hebben deze gigantische heuvel gebouwd? Wie werd er in het graf gelegd? Wat betekenen de afbeeldingen op de rotsen? Elke interpretatie is net zo goed als een andere, en toch zijn de rotstekeningen buitengewoon informatief, gezien vanuit een Scandinavisch perspectief, omdat ze ons beelden geven om over na te denken. Het probleem is dat we nog geen besluit hebben kunnen nemen over de interpretatie van de afbeeldingen.

Met dezelfde categorie raadsels uit de bronstijd krijgen we ook te maken bij de Speergod, zoals hij vaak wordt genoemd, een reus met een speer in Litsleby, niet ver van het Vitlyckemuseum in het Tanum-rotstekeningengebied in Bohuslän, dat sinds 1994 op de werelderfgoedlijst van de UNESCO staat. Tijdens de bronstijd was dit een archipel, met de rotsen direct aan de kust, maar tegenwoordig bevinden de kliffen zich tussen 25 en 30 meter boven zeeniveau en ligt het rotsteke-

ningenveld van Litsleby midden in een bos. Al met al kerfden de mensen uit de bronstijd er 120 figuren in, waarvan 119 heel klein zijn naast de 2,25 meter hoge Speergod. Hij is begiftigd met een onevenredig klein hoofd, stevige kuiten en een buitenproportionele penis, iets wat op zichzelf niet ongebruikelijk is, want er staan tal van vergelijkbare mannenfiguren op de rotsen. De grootte en de speer zijn echter uniek, en daarom is het idee geopperd dat het een bovenmenselijk wezen moet zijn, misschien een vroege variant – of voorganger – van de god die later bekend zou worden als Odin.

Religiehistorici beweren echter meestal dat de cultus van deze eenogige, met een speer uitgeruste god moet worden gedateerd in de vroege ijzertijd, honderden of zelfs duizend jaar nadat de figuren in Litsleby werden ingekerfd. Dit zou betekenen dat de figuur op het rotstekeningenveld nauwelijks Odin kan voorstellen, dat het een heel andere godheid moet zijn die is afgebeeld. Maar de religiehistorici kunnen alleen maar gissen. We hebben geen idee wanneer men begon met het aanbidden van de noordse goden (de Asen) inclusief Odin. We hebben niet meer tot onze beschikking dan meer of minder goed gefundeerde hypothesen. De noorderlingen van noch de vroege ijzertijd, noch de bronstijd hebben schriftelijke verslagen nagelaten over hun wereld van goden en hun cultus. Bovendien is het hopeloos moeilijk om de rotstekeningen te dateren. Voor zover we kunnen zien, is de afbeelding van de Speergod over een aantal ingekerfde schepen heen aangebracht, wat erop duidt dat dit relatief laat is gedaan, misschien pas in de vroege ijzertijd. Maar de afbeelding kan er net zo goed een paar jaar na het inkerven van de schepen zijn ingehakt. Stel dat een naburig stamhoofd het gebied heeft veroverd en zijn heerschappij in steen wilde vastleggen, in welk geval het niet onmogelijk is dat hij er bewust voor koos om een beeld van zichzelf te laten plaatsen over de beelden van de vorige heersers.

Honderd jaar na de ontdekking van het graf van Toetanchamon

In november 1922 stuitte Howard Carter op de verloren graffombe van de mysterieuze farao Toetanchamon, die in de veertiende eeuw v.Chr. over Egypte heerste. Het graf, inclusief de grote hoeveelheid extravagante grafvondsten, was bijna volledig intact en daarmee wereldnieuws. Dankzij deze ontdekking is de kennis over de oude Egyptenaren en hun doodscultuur enorm gegroeid. Het bekende dodenmasker van Toetanchamon is sindsdien hét symbool van het oude Egypte.

Aan de hand van het graf en de grafvondsten van Toetanchamon wijdt Dick Harrison uit over de farao en zijn familie, de oud-Egyptische cultuur en religie. Hij vertelt over farao's, de verschillende dynastieën en de bestuursystemen, en hij gaat in op het Egyptische volk, hun levenswijze en hun technologieën. Ook beschrijft Harrison het moderne fenomeen van egyptomanie, wat leidde tot roofzuchtige opgravingen, en hoe dit de westerse (pop)cultuur heeft beïnvloed. Dit rijk geïllustreerde boek geeft een kleurrijk beeld van de oude Egyptenaren, hun land en hun gebruiken, en laat zien dat ze sinds hun ontstaan tot de dag van vandaag invloed hebben gehad op iedereen die toen en nu met hen in aanraking kwam.

Dick Harrison is hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Lund in Zweden. Hij schrijft blogs, artikelen, romans en non-fictieboeken en maakt tv-documentaires over Europese en Zweedse geschiedenis. Zijn werk is vertaald in het Deens, Noors, Duits en Nederlands. Eerder verschenen van Harrison bij Omniboek onder andere *De Dertigjarige Oorlog* en *De Zwarte Dood*.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 683

ISBN 978 94 0191 845 9

9 789401 918459